

ISBN 978-86-82873-15-0

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ШЕЗДЕСЕТ ГОДИНА
ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК
С А Н У

ЗБОРНИК РАДОВА I

Уређивачки одбор:

др Гордана Јовановић, редовни професор, др Александар Лома, дописни члан САНУ, др Предраг Пипер, дописни члан САНУ, др Слободан Реметић, дописни члан АНУРС, др Стана Ристић, научни саветник, др Срето Танасић, научни саветник

Главни уредник:

Срето Танасић

БЕОГРАД
2007

ISBN 978-86-82873-15-0, p. (463–470)

УДК 811.163.41'34.32

811.163.41'35

2007.

РАДА СТИЈОВИЋ
(Београд)

СЕМАНТИЧКО-ОРТОГРАФСКЕ ДИСТИНКЦИЈЕ НЕКИХ СЛОЖЕНИЧКИХ ОБРАЗОВАЊА

У раду се говори о томе како се у семантичком погледу огледа ортографски спој сугласничких секвенци *дш* и *дд* у сложеницама образованим префиксима *од-*, *над-*, *шод-*, *шред-* и речима које почињу фонемама *-ш* и *-д*, односно у којим то случајевима упрошћавање ових сугласничких група нарушава смисаону јасноћу речи.

Кључне речи и појмови: правопис, једначење по звучности, (не)упрошћавање сугласничких група *-дд-* и *-дш-*, префикси *над-*, *од-*, *шод-*, *шред-*, фонолошки принцип, значење речи.

Једно од општепознатих језичких правила која се уређују правописном нормом јесте и једначење сугласника по звучности, односно упрошћавање сугласничких група. Ово се своди на следеће: ако се у непосредном додиру нађу два сугласника која се гласовно „не трпе“, долази до изговорног и правописног прилагођавања: звучни сугласник испред безвучног прелази у безвучни и обрнуто (*шред-час* : *шрешчас*, *над-шросечан* : *нашшросечан*, *из-шунити* : *исшунити*, *за-душ(у)-бина* : *задужбина* и сл.), један од сугласника у „тешкој“ сугласничкој групи се губи (*масш* + *на* — *масна*), односно два иста сугласника се сажимају и свде на један (*без-сшидан* — *бесшшидан* — *бесшшидан*, *без-законше* — *безаконше*) (Правопис 144).

Удвајање сугласника допуштено је само у суперлативима придева/прилога типа *најјачи*, *најјаче* или у оним случајевима у којима би упрошћавање сугласничких група стварало „неприхватљиву окрњеност облика“ и „нарушавало смисаону јасност и мотивисаност“, као, нпр., у: *шоддијалекатш*, *наддрушшвени*, *нуззарада* (не *шодијалекатш*, *надрушшвени*, *нузарада*) (Правопис 150 и 146).

С овим у вези, ни једначење по звучности се у писању не спроводи ако је у питању сугласничка група која би у исходу једначења дала удвојени сугласник чије сажимање није прихватљиво. Најчешће је то

комбинација сугласника *д* и *иј*, као, нпр., у: *надџелесни* (не *наиџелесни*, односно *наџелесни*), *одиџуговати* (не *оџиџуговати*, односно *оџуговати*), *иодџачка* (не *иоџиџачка*, односно *иоџачка*), *иредџакмичење* (не *ирейџакмичење*, односно *ирейџакмичење*) и сл. (Правопис 150).

С друге стране, Правопис прописује и да једначење по звучности није неминовност када постоји „свест о смисаоној или и само о структуралној двочланости речи“, која „често повлачи са собом и рашчлањен, оделит, паузалан изговор“ (*иосџидиџломски*, *ијресбиро* и др.) (Правопис 145–146).

Циљ овога рада је да на језичком материјалу потпуније испита како се у семантичком погледу огледа ортографски спој сугласничких секвенци, особито сугласничких спојева *диј* и *дд*, и то, пре свега, у сложеницама образованим префиксима: *од-*, *над-*, *иод-*, *ијред-* и речи-ма које почињу фонемама *-иј* и *-д* (попут: *ијањиџи*, *ијамниџи*, *ијоџиџи*; *димиџи*, *драмиџи* и сл.).

Ово отуда што једначење или сажимање сугласника у неким случајевима одиста води неприхватљивом упрошћавању, а тиме и нарушавању смисаоне јасноће, односно нарушавању лексичко-семантичке диференцијације управо у ситуацијама у којима има или нема једначења и сажимања датих сугласничких форманата.

Сходно реченом, поставља се питање — када заправо „једначење по звучности више није неминовност“, односно — када све (не) долази до „нарушавања смисаоне јасности и мотивисаности речи“, односно „свести о смисаоној и структуралној двочланости“, особито стога што се поменута ортографска начела понекад неједнако примењују и разумеју — неки аутори у први план стављају фонолошки принцип, а неки семантички претпостављају фонолошком.

Потпунији одговор смо потражили у релевантним језичким изворима, пре свега у речницима и речничкој грађи, али и у лексичком *Корпусу савременог српског језика*, који је Математички факултет у Београду прикупио из великог броја српских писаних извора и дела (у даљем тексту Корпус)¹.

РСАНУ региструје само два примера са секвенцама *одд-*: *оддиџи* и *оддрамиџи*. Глагол *оддиџи* је обрађен и са упрошћеном почетном сугласничком групом, дакле — *одимиџи* (па се тако нашао и на два посебна места у књизи). Ту су дошли до изражаја различити ставови обрађивача — један је сматрао да треба сачувати неокрњен префикс *од-*, који глаголу у реченици: *Све је оддиџило у нејоврај* да-

¹ Израда корпуса је у сталном обнављању и допуњавању, тако да иако богат, материјал још увек није достигао финални садржај.

је недвосмислено значење 'отићи, нестати попут дима', док је други успоставио одредницу *одимити* и уз обично значење 'изложити диму ради сушења' и 'бити изложен диму ради сушења (о месу)' дао и два, врло блиска, фигуративна: 'нестати, изгубити се, ишчезнути, отићи' и 'нагло некуд отићи, побећи, изгубити се, здимити'. Други поступак је био ближи и М. Станићу, који такође наводи овај глагол у свом Ускочком речнику (Станић 1991).

У РСАНУ смо нашли далеко више примера са почетним *од̄и-*: *од̄шаласати*, *од̄шайкаити*, *од̄шайкивати*, *од̄шелеграфисати*, *од̄шелеграфираити*, *од̄шейстити*, *од̄шеретљати*, *од̄шеретити*, *од̄шерећење*, *од̄шерећивати се*, *од̄шрубити*, *од̄шуговати*, *од̄шужити се*. Речник још није доспео до одредница са почетним *о̄и(ӣ)-*, па за њих не може бити потврда.

У РМС нема примера са *одд-*, а са *од̄и-* забележен је глагол *од̄шуговати* ('провести неко време тугујући'). Међутим, има доста примера са окрњеним префиксом *од-*: *о̄шаљигаити* 'с муком одвући', *о̄шамбураити* 'одсвирати на тамбури, довршити тамбурање', *о̄шандркаити* 'свршити тандркање, удаљити се тандрчући', *о̄шайкаити* 'отићи тапкајући (ногама)', *о̄шерећити* 'ослободити од терета' (поред *о̄шерећити* у значењу 'оптеретити'), *о̄шерећење* 'растерећење', *о̄шестериити* 'одсећи тестером; одрезати', *о̄шијкаити* 'откуцати на писаћој машини', *о̄шовариити* 'скинути товар, стоварити' и несвр. *о̄шоваривати*.

На овај начин секвенца *од-* „правописно“ се своди само на облик *о-*, дакле, на префикс који, у аутохтоној позицији има друго значење. Наиме, префикс *од-* у вези са глаголима махом означава одвајање или завршетак какве радње (*о̄шкинути*, *одсвираити*), или какву супротност у односу на значење основног глагола (*одмошати*). Префикс *о-*, међутим, означава најчешће обухватање предмета радњом, простирање око предмета (*о̄вичиити*, *о̄кошати*) или снабдевање некога нечим, добијање нечега (*оседлаити*, *олисшати*).

Формално поклапања форманата *од-* и *о-* (< *од*) у нашим примерима може изазвати „неприхватљиву окрњеност“ и „смисаону нејасност“ или непрецизност. Као пример за то може послужити глагол *о̄шамниити* из РМС, који је дефинисан са 'учинити тамним', што би указивало на префикс *о-*, а илустрован је примером под одредницом *о̄шамњење*: *Дно се одједном дигло као завеса, и он је у о̄шамњењу видео себе у некој ... сали*. Рекло би се да је дефиниција овде погрешна, јер пример говори о „дизању завесе“ и „виђењу“, што пре указује на уклањање затамњења, замрачења, а не обрнуто (ако обрађивач није из ширег нама недоступног контекста видео да се ради о неком другом

отамњењу — менталном, душевном). Овде би постојање правописне разлике отклонило недоумицу о значењу.

Правописно неразликовање *одџи-* и *оџи-* (<*оџиџи*) може да унесе још више забуне у примеру с овим глаголом који смо нашли у нашој грађи: *Нишџиџа није могло да одџамни њену душу*. Овако написан глагол јасно значи 'уклонити таму са нечега', односно фигуративно 'уклонити тугу, орасположити'. Када бисмо једначењем сугласника и упрошћавањем окрњили префикс, како је то урађено у РМС, добили бисмо облик *оџамниџи*, који значи управо супротно: 'учинити тамним'. Дакле: *Нишџиџа није могло да оџамни њену душу*.

Семантичку јасноћу и прецизност неупрошћавањем сугласничких група („ради лакше препознатљивости од стране читаоца“) постигао је и А. Младеновић при транскрипцији у Повељама кнеза Лазара (Младеновић 2003) и Повељама деспота Стефана (Младеновић 2007). Ту налазимо облике: *оддаџи* 'подарити, поклонити' (Младеновић 2003 205 и Младеновић 2007 196), *оддах* 'поклоних' (Младеновић 2007 233), *одџесаџи* 'одсећи, одрезати'.²

И. Клајн не наводи примере овог типа али истиче да разликовање *од-* и *о-* „може бити проблем (нпр., у: *оџегнуџи*, *оџуџиџи*, *оџоџиџи*, *одисаџи*, *одџи*), мада нам аблативно значење најчешће указује да је посреди *од-*, нпр., *од(и)елиџи* < *од-д(и)елиџи*, *одвојџи* < *од-двојџи* [...] и сл.“ (Клајн 2002 263–264).

У Корпусу нема примера са *одд-*, а са *одџи-* су релевантнији једино *одџаџи* и *одџеџи*.³

Сличне семантичко-ортографске дистинкције могу се приписати и опозицији између префикса *над-* и *на-*.

РСАНУ секвенцу *надд-* потврђује примерима: *наддесеџар*, *надд-димензионалан*, *надднеџни*, *наддрџаџа*, *наддрџаџни*, *наддрџаџности* и *наддруџиџвени*; секвенцу *надџи-*: *надџеџи*, *надџраџаџи*, *надџрчаџи*, као и: *надџамниџар* (помиње се и *наџамниџар*), *надџема*, *надџ(џ)емени*, *надџ(џ)емник*, *надџеорџиџности* и *надџридесеџник*.

У РМС и код Клајна налазимо само: *наддрџаџни* и *наддруџиџвен(и)*, а за секвенцу *надџи-* нема примера.

² Сличан поступак је аутор применио и у другим положајима у речи, нпр.: *џеџиџи* ном. мн. именице *џеџаџ* (Младеновић 2003 160), *сџеџа* ген. јд. именице *сџеџаџ* 'сведок' (Исто 198), *завџстиџник* 'онај који је завџстан, завџдљив' (Младеновић 2007 364), *незавџстиџник* 'онај који није завџстан, завџдљив' (Исто 243).

³ Примери: Чула сам газдариџу, *одџаџкала* је до купатила; С паџњом и аналџичношџу *одџреџиџране* су Биљана Србљановић и Зориџа Јевремовић.

Корпус секвенцу *надд-* потврђује примерима: *надрдржава*, *наддржавни* и *наддужносџан*, а секвенцу *надџ-* примером *надџрчаџи*⁴.

У нашој грађи смо нашли још и: *надџрајаџи* (опстати, надживети) и *надџемени*.

Префикс *над-* уз глаголе, поред свог основног значења — указивања да се радња основног глагола врши изнад нечега (*надлеџеџи*), често показује остваривање глагола у већем, јачем степену (*надвикаџи*, *надгласаџи*).

Насупрот овоме, префикс *на-* означава, поред просторног односа и — већу или обилну меру извршења неке радње (*наџуниџи*, *наџаваџи се*), додавање на нешто (*наџовариџи*), наилазак на нешто (*наџрчаџи*).

С обзиром на то, могуће је у извесним случајевима уочити и семантичко-ортографске неподударности између префикса *над-* и „правописног“ алофона *на-*. Тешко би се, отуда, могла прихватити образовања с редукованим префиксом *на-* (< *над-*) у сложеним облицима попут оних из нашег материјала: *наџеџи* уместо *надџеџи*, *наџрајаџи* уместо *надџрајаџи*, *наџрчаџи* уместо *надџрчаџи*.

Сасвим неприродно и недовољно јасно звучало би и: *надрдржавни* уместо *наддрдржавни*, *наџелесан* уместо *надџелесан*, *наџакмичење* уместо *надџакмичење* и сл., с обзиром на то да префикс *над-* у именичким и придевским сложеницама означава већи степен, виши положај и сл. од онога што означава основна реч, а да оваква конструкција с префиксом *на-* није уобичајена⁵.

Слична ортографско-семантичка дистинкција могла би се актуализовати и у другим потенцијалним случајевима, као: *надџамбураџи*, *надџовариџи*, *надџорокаџи* и др. — ако би коме таква „опозитна“ семантичка значења устребала (за разлику од *наџамбураџи*, *наџовариџи*, *наџорокаџи* и др.), чиме би се избегле евентуалне нејасноће око интерпретације исте основе речи.

Семантичка разлика испољава се и у речима с пуним и окрњеним префиксом *џод-*. И ово проистиче због могућег изједначавања ове окрњене форме с префиксом *џо-*.

РСАНУ још није доспео до одредница са почетним *џодџ-*, као и *џредџ-*, па за њих и не може имати потврде.

⁴ Пример: Иако смо физички врло добро спремни, дозволили смо противнику да нас *надџрчи*.

⁵ Оваква евентуална предлошко–падежна конструкција (*на-* + именица) и од ње изведен придев означавали би да се нешто налази с горње стране, поврх нечега (на темену, на телу, на држави и сл.).

Правопис бележи: *йоддијалекаџи*, *йодџачка*, *йодџекси* и *йодџиџи* (Правопис 440–441).

РМС има: *йоддијалекаџи*, *йодџајник*, *йодџајнички*, *йодџајнишџиво*, *йодџекси* и *йодџиџи*.

Клајн наводи: *йоддијалекаџи*, *йодџакса*, *йодџекси* и *йодџиџи* (Клајн 2002 343).

Корпус пружа више примера који се, међутим, најчешће свODE на: *йодџема*, *йодџекси(ологија)*, *йодџексиуалан*⁶, *йодџиџи*, *йодџирбински*⁷, *йодџило* и сл.

Ми смо у нашој грађи нашли и (не баш успело сачињене сложене овога типа): *йодџеџи*, *йодџераџи*, *йодџиснуџи*, *йодџрчаџи*, *йодџрајаџи*, *йодџонуџи*.

Поџ- (< *йод+џ-*) налазимо, ретко: у РМС: *йоџакнуџи/йоџаџи* (< под-такнути/под-(с)такнути).

Префикс *йод-* најчешће указује на просторни однос — на то да се нешто обавља с доње стране нечега (као у: *йодвуџи*, *йодложџи*) или да се нешто (неко) налази испод нечега, односно да има нижи положај (*йоџијалуџа*; *йоднаредник*).

Насупрот овоме, префикс *йо-* указује на почетак радње (*йоџирчаџи*, *йоџеџи*), извршеност радње до краја (*йолудеџи*), радњу извршену у малој мери (*йоскочџи*), указује и на радњу која се врши по површини, (као у: *йолиџи*, *йогладџи*).

У таквој би позицији тешко било претпоставити употребу „правописног“ алофона *йо-* уместо *йод-* (*йодџајник*, *йодџајнички*, *йодџајнишџиво*, *йоџекси*, *йоџиџи*, *йоџесаџи*, *йоџрчаџи*, *йоџиснуџи*, *йоџаџи*, *йоџкаџи* и сл.) за образовање речи као што су: *йодџекси*, *йодџиџи*, *йодџесаџи*, *йодџрчаџи*, *йодџиснуџи*, *йодџаџиџи*, *йодџкаџи* уместо — јер би се значења речи са *йо-* (редукованим *йод-*) морала другачије разумети (уколико се таква образовања у пракси могу појавити).

Опозитне семантичке дистинкције испољавају у низу случајева и префикси *йред-* и *йре-*.

Правопис региструје: *йреддржавни*, *йредџакмичење*, *йредџекси*, *йредџурнир*, *йредџурнирски* и *йредџурски*.

У РМС налазимо: *йреддржавни*, *йредџакмичење*, *йредџерен*, *йредџурни* и *йредџурнирски*, као и упрошћени облик *йреџекси*.

Клајн бележи само: *йреддржавни*, *йредџакмичење* и *йредџурнир*.

⁶ Пример: То је једна *йодџексиуална* димензија узвишеност.

⁷ Пример: Модернизација *йодџирбинског* простора.

Корпус додаје и: *йреддигийџалне* (епохе), *йредискурзиван* (пол) и *йреддосовски* (период); *йредџакмичење* (најчешће), *йредџексџ*, *йредџендерска* (фаза), *йредџранзицијска* (ситуација, штампарија) и *йредџурски*.

Префикс *йред-* махом означава да нешто нечему претходи (као у: *йредвидеџи*, *йредухиџриџи*, *йредсказџи*, *йредрадња*, *йредсобље* и сл.).

За разлику од овога, „окрњени“ префикс *йре-* изражава просторно значење промене праваца, оријентације, кретања, увећање количине, интензитета и др. (као: *йреселиџи*, *йреџрчаџи*, *йреџеџи*, *йреџуџи*, *йреџуниџи*, *йрегреџаџи* и сл.).

Свакако, није увек могуће у *йред-* (*йреџ-*) и *йре-* видети „алтернативне“, алофонске префиксе, па се не могу ни облици њима сложени посматрати алтернативно, као: у *йред-џакмичење* (не и *йре-џакмичење*), **йред-џоџиџи* (не би било исто што и *йреџоџиџи*), **йред-џраџиџи*⁸ (друго је *йреџраџиџи*), на исти начин као што је регуларно само *йред-џексџ*, *йред-дрџава*, *йред-џакмичење* (не и *йре-џексџ*, *йре-дрџава*) и сл.

Фонолошко-правописни аспект подразумева придржавање ортографских норми, па и упрошћавање и редукцију сугласника. Међутим, то је могуће само онда када ортографска норма нема утицаја на значење (нпр. *оџоџиџи* < од + топити; *оџераџи* < од + терати; *оџргнуџи* < од + тргнути и сл.), дакле, кад свођење сугласничких група (1) не замагљује препознатљивост значења основне речи и (2) кад аутохтона односно „алофона“ варијанта немају једнаку значењску вредност у спези са речју с којом ступају.

У противном, сложеничке односе није могуће ортографски „упростити“, јер променом структуре речи (префикса) може доћи до замагљивања значење или семантичке различитости што, истина, понекад води одступању од фонолошког принципа нашег правописа, али не и од неопходности семантичке разумљивости речи (као у: *о(д)димиџи*, *о(д)драмиџи*, *о(д)џамниџи*, *на(д)џрчаџи*, *на(д)џрајаџи*, *йо(д)џераџи*, *йо(д)џрчаџи*, *йре(д)џраџиџи*, *йре(д)џиџи*, *йре(д)џексџ* и другим егзистентним или потенцијалним творбеним могућностима у којима се ова семантичко-ортографска дистинкција може или мора узети у обзир.

⁸ Облици означени знаком * означавају претпостављене облике као евентуално могуће.

ЛИТЕРАТУРА

- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Прилози граматици српскога језика I. Творба речи у савременом српском језику. Први део. Слагање и њрефиксација*. — Београд (Завод за уџбенике и наставна средства : Институт за српски језик САНУ), Нови Сад (Матица српска).
- Корпус:** *Електронски корпус савременог српског језика* Математичког факултета Универзитета у Београду.
- Младеновић 2003:** Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст коментари снимци*. — Београд (Чикоја штампа).
- Младеновић 2007:** Александар Младеновић, *Повеље и њисма десјоџа Стефана. Текст коментари снимци*. — Београд (Чикоја штампа).
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*. — Нови Сад — Загреб (Матица српска и Матица хрватска), 1967–1969, књ. I–III; Нови Сад (Матица српска), 1971–1976, IV–VI.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. — Београд (Српска академија наука и уметности. Институт за српски језик), 1959–2006, књ. I–XVII.
- Станић 1991:** Милија Станић, *Ускочки речник*. — Београд (Научна књига), књ. II.

Summary

Rada Stijović

THE SEMANTICAL AND ORTOGRAPHIC DISTINCTION
OF SOME COMPOUNDS

In this work the orthographic confrontation of consonants' sequences *dt* and *dd* in the compounds made with the prefixes *nad-*, *od-*, *pod-*, *pred-* and in the words that start with phoneme *s i d* is analysed from the semantic point of view. There are cases where it is not possible to use equilization and simplification of these consonant groups in order not to distroy the word meaning despite departing from the phonological principle of Serbian orthography.